

ZAMONAVIY ADABIYOT MUAMMOLARI

Badiiy asarda sarlavha poetikasi

Umida Rasulova¹

Abstrakt

Mazkur maqolada badiiy asar strukturasida sarlavhaning ahamiyati xususida mulohaza yuritiladi. Asar sarlavhasida muallif g'oyaviy, estetik qarashlarining namoyon bo'lishi yoritiladi. Ma'no nuqtalarining yaxlitlik kasb etishi mohiyatni aniq-ravshan anglatish imkonini berib, asar estetik quvvatini oshiradi. Sarlavhada tabiatdagi unsurlar nomi vositasida ramziylik, ishoraviylik ortib boradi. Badiiy muloqotga kirishayotgan san'atkor kitobxonga ma'lum axborot, yangilikni yetkazibgina qolmay, uni ijodiy yondashuvga chorlashi darkor.

Tarkibdagi ilk semiotik markaz sarlavha bo'lib, unda muallif g'oyasi, konsepsiyasi jo bo'ladi. Sarlavha ilk taassurot, muallif hamda kitobxonning ruhiy muloqoti debochasi. San'atkorlar borlig'i, iste'dodi, ijodiy niyatini baholash shu lahzadan boshlanadi. "Yur, tog'larga ketamiz", "Qoyalar ham yig'laydi", "Saodat sohili" kabi qissalar maskan nomi bilan quvvatlanadi. Makon tasviri estetik zavq beribgina qolmay, shu maskan bilan bog'liq asosiy voqea, kalitga ishora beradi.

Ilk jumla muloqotning ibtidosi, qahramon hamda kitobxonning g'aybona uchrashuvi, kompozitsion sathning muhim belgisi. Keyingi holatu vaziyat, dialogu monolog debochasi. Mavzu, muammolar borasidagi ilk taassurot, bu keyingi bosqichga ko'tarilish, faollikni jadallashtirish jarayoni. Qissada epigraf poetik mazmunni umumlashtirish, badiiy niyatni uqishda muhim sanaladi. Muallif yoritayotgan masalaga doir zarur ko'chirma (she'r, hikmat, maqol, hadis kabi)ni kiritib, g'oyaviy, hissiy salmoqdorlikni oshiradi. U asosiy ma'noni o'zida jo aylagani, qahramon holatini asoslashi, fikrni tasdiqlashi bilan e'tiborni tortadi.

Kalit so'zlar: *nasr, sarlavha, matn, tarkib, qissa, roman, talqin.*

Kirish

Har bir ijodkor sarlavha orqali asarda yoritiladigan mavzu,

¹Rasulova Umida Yo'ldosh – filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: rasulovaumida12@gmail.com

ORCID ID: 0000-9762-4407

Iqtibos uchun: Rasulova U. 2022. "Badiiy asarda sarlavha poetikasi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1(2): 92-99.

ifodalanadigan tuyg'ularini kitobxonga ma'lum qilishga intiladi, shu fursatdan ular orasidagi muloqot jonlanib boradi. Asar tarkibidagi ilk semiotik markaz sarlavha bo'lib, unda muallif g'oyasi, konsepsiyasi jo bo'ladi. Sarlavha ilk taassurot, muallif hamda kitobxonning ruhiy muloqoti debochasi. San'atkorlar borlig'i, iste'dodi, ijodiy niyatini baholash shu lahzadan boshlanadi.

"Sarlavha asar predmeti topilishida muhim ochqich, kalit. U asar turi va aniqlanadigan struktura bilan uzviy bog'liq" [Feller.1981, 87].

Qissalar sarlavhasini kuzatganda tabiat unsurlari bilan bog'liq nomlar kuzatiladi. "Bahor qaytmaydi", "Yozning yolg'iz yodgori" kabi asarlarga fasllar bilan bog'liq sarlavha belgilanadi. Alisher Navoiy kishi umrini fasllarga mengzab, yaxlit badiiy polotnoda buning hikmatini anglatgani ma'lum. Mazkur qissalar tarkibi ham ramziy ma'no zahirida qahramon qismatiga urg'u berilgani, turli sinoatlar imkonu sababdan bahs yuritganini asoslaydi. Inson umridagi muhim lavha, o'zgarish, burilish ma'lum vaqtda sodir bo'lib, xosiyati, oqibati bilan badiiy niyatni oydinlashtirishi mumkin.

"Yur, tog'larga ketamiz", "Qoyalar ham yig'laydi", "Saodat sohili" kabi qissalar maskan nomi bilan quvvatlanadi. Makon tasviri estetik zavq beribgina qolmay, shu maskan bilan bog'liq asosiy voqea, kalitga ishora beradi. Tog' viqori, qoya salobati, sohil halovati tebrasiga bosh qahramon istagi, orzusi, armoni muvofiqlashib borishi kutiladi. Bu nomlar kurrai zamindagi yaratilgan mohiyatini uqishga, yashirin mantiqiy tizimni kashf etishga undaydi.

"Jayhun ustida bulutlar", "Yulduzlar mangu yonadi", "Oydinda yurgan odamlar" sarlavhasi badiiy tafakkurda samo jismlari manzarasini jonlantiradi. Bulut, yulduz, oy kabi metaforik ifoda sirli, g'ayri oddiylik hissini paydo qiladi. Masalan, oydin – yorug'lik, nurafshonlik belgisi. Odamlarning oyga bog'liqligi, u bilan birligida sinoat mavjud. Muallif oyning yog'dusida tasvirlayotgan kishilar siyrati, tabiati, pokligi, ezguligi bois yuksaklikka ko'tarayotgandir. Inson zaminiy makondan yuksakka evrilishida tasavvur qudrati namoyon bo'ladi. Qissalarda olamdagi tartibot nizamga bo'ysundirilganlar qismatidagi mo'jaz tilsimlar zuhurlanib boradi.

"Sarlavha muallif tomonidan shunchaki tanlanmaydi, uni vaziyat, maqsad, sharoit, emotsiya (hissiyot) yo mushohadaga yo'nalgan fikrlash doirasi taqozo etadi" [Feller.1981, 90].

Sarlavha asardagi asosiy ma'no qatlamiga ishora berib, muallif bilan kitobxonning ichki muloqotini jadallashtiradi. Unda borliqdagi nabotot, hayvonot, osmondagi jismlar nomi keltirilib, tasvi-

riylik, ifodaviylik darajasini orttiradi.

“Ovul oralagan bo‘ri”, “Ot kishnagan oqshom”, “Ena bo‘ri”, “Uvlayotgan it” kabi asarlarda hayvon nomlari aks ettiriladi. Bular obraz shaklida taqdim etilib, vafo, sadoqati insoniy fazilatga parallel yo kontrast beriladi. Qissalar poetikasida turli hudud, iqlim, sharoit ke-simida ongli hamda ongsiz mavjudotlar hayot tarzi namoyon bo‘ladi. Hayvonlar tasvirida mifologik elementlar, totemistik qarashlar qo-rishib boradi. Kishilik olamidagi qonuniyatlar silsilasida jonzotlar o‘rni, vazifasi ham tushunib boriladi.

Endi muayyan qissalarda ilk jumla masalasiga ahamiyat qaratamiz.

“Saodat sohili” asarida “Usta Binoqul, qani turing, shom tushmay, huv dovonga yetib olaylik!” deya beriladi [Sultonov 1983, 159].

Birinchi jumlada vaqt (shom) hamda makon (dovon) tasvi-ri aniq keltirilib, safar, yo‘l tadorigi motividan voqif etiladi. Voqeani rivojlantirishda shom oraliq dam-kechga ishorani anglatayotgani, kengroq qaraganda umrga mengzash, zarur ishni bitirishga oshiqish anglashiladi. Dovon maqsadga erishishdagi aniq mo‘ljal, u iroda, sabr yanglig‘ qabul qilinib, olis manzil mashaqqatini, psixologik omi-lini belgilaydi.

“Quyosh qaerdadir tog‘ ortidan, qaerdadir cho‘l adog‘idan, qaerdadir asriy muzlar orasidan bosh ko‘taradi” deya boshlanadi” [Tohir Malik 1989, 3].

Jumlada shamsning kurrai zaminning turli maskaniga nur taratishi obrazli ifodalanadi. Qaerdadir gumon olmoshi uch hudud: tog‘, cho‘l, muzlik sathidagi tadriylanishga e‘tiborni tortadi. Ma‘lumki, quyosh yorug‘lik, issiqlik manbai bo‘lib, uning taftidan bahramandlik hammaga bir xil nasib etmaydi. Badiiy asarda quyosh baxt, shodlik ulashish, ruhiyatga epkinlik bag‘ishlash ma‘nosida qo‘llanar ekan, bu ne‘matga sazovorlik yoxud mahrumlik borasida mushohada yuri-tishga to‘g‘ri keladi.

“Otoyining tug‘ilgan yili” qissasi “Mashrabning oti nega Mash-rab? Ona qornida yig‘lagani uchunmi?” jumalari so‘roq ohangida berilib, tarixiy shaxs nomi yodga olingani bilan ahamiyatli” [O‘ktam A‘zam. 2002, 6].

Murg‘ak vujudning volida jismidagi yig‘isida qanday hikmat mujassamligini bilish dushvor. Mashrab ismi yodga olinishida shoir siyratidagi haqiqatparastik, ma‘rifatga oshuftalik xislatlari nazarda tutiladi. Bu g‘ayrushuuriy, noodatiy fitratli go‘dak qismati kitobxonni o‘yga toldiradi.

“O’n sakkizga kirmagan men bor” qissasi “Kun bo’yi osmonning zardasi bosilmadi” satri bilan boshlanadi [Qo’chqor Norqobil 2004, 90].

Tasvirdagi samo holatida xavotir hissi yetakchilik qiladi. Zarda bulut, momaqaldir oq kabi tabiiy hodisotga urg’u berib, tasvir zamiriga zulmat tushunchasini biriktiradi. Kishi fitratidagi zarda osmonga nisbat berilishida ma’lum ishora sezilib, bo’lajak voqea oqibatidan ogoh etadi.

Ilk jumla muloqotning ibtidosi, qahramon hamda kitobxonning g’aybona uchrashuvi, kompozitsion sathning muhim belgisi. Keyingi holatu vaziyat, dialogu monolog debochasi. Mavzu, muammolar borasidagi ilk taassurot, bu keyingi bosqichga ko’tarilish, faollikni jadallashtirish jarayoni.

Qissada epigraf poetik mazmunni umumlashtirish, badiiy niyatni uqishda muhim sanaladi. Muallif yoritayotgan masalaga doir zarur ko’chirma (she’r, hikmat, maqol, hadis kabi)ni kiritib, g’oyaviy, hissiy salmoqdorlikni oshiradi. U asosiy ma’noni o’zida jo aylagani, qahramon holatini asoslashi, fikrni tasdiqlashi bilan e’tiborni tortadi.

“Yolg’onchi farishtalar” qissasidagi epigraf quyidagicha:

Koinot gultoji insondir azal,
Undadir eng oliy tafakkur, amal.
U hatto tubanlik ichra ham tanho,
Yo falak, ijoding buncha mukammal [Oripov 1983, 3].

Ne’mat Aminov asarida moddiyat hamda ma’naviyat tushunchasiga monand she’r ikki qutbni izohlaydi. Olamdagi darajalanish nuqtai nazaridan odam tafakkuri ila yuksalib boradi. Afsuski, nafs qutqusiga oshnolik kishini zabuni xor aylab, tanazzulga ro’baro’ qiladi. Ko’rinadiki, mezonni asrash murakkab, dushvor, bunga erishish sabru qanoatni talab etadi. Koinot, falakning kichik zarrasi, bo’lagi inson fitrati murakkab bo’lib, undagi ezgulik hamda yovuzlik, olijanoblik va tubanlik aro ziddiyat barham topmagan. Adib ojiz insonning a’moli borasidagi mushohadasini shu misralar bilan to’ldirib boradi.

“Yolg’izlik” qissasidagi she’r shaklidagi epigraf muallif niyatini tiniqlashtiradi:

Parcha-parcha bo’ldim qaydasan?
Yuragimda jarlik, qaydasan,
Qulab tushmoqdaman, qaydasan?
Yolg’izligim zo’rluk, qaydasan,
Parcha-parcha bo’ldim, qaydasan? [Ulug’bek Hamdam. 2010,

10].

Ulug'bek Hamdam kishi tiynatidagi ruhiy po'rtanalarni obrazli tasvirlab, botindagi g'alayonni bo'rttirib boradi. Qahramon ichki olami, yuragi tubidagi armonga malham izlab bo'zlaydi. Vujud sokin ko'rinso ham ruhiyatdagi bezovtalik "parcha" so'zini ta'kidlash, dard darajasini sezdirish orqali bildiriladi. Butunning bo'lakka ajralishi, qayg'u, alam, armonning hislar oqimini yuzaga keltirishi ma'no nuqtalarini tutashtiradi. Tanholikdagi dardmand mujda ilinjida o'zga makon, maskanga parvoz istaydi. Adib ong ostidagi tushuniksiz holat, kayfiyatni tahlil etib, intilish, mayllarini jilovlashga kirishadi.

Hayot murakkab, har kim uni o'z maqsad, muddaosiga ko'ra anglashga noil bo'ladi. Turmushdagi sinoatni bardosh ila yengishda donishlik, zakiylik bilan munosabatda bo'lish muhim. "Qaydasan" so'zi inson tuyg'u, iztirobini his ettirishi, to'g'ri qaror mashaqqatini anglatishi bilan diqqatni jalb qiladi. Adibning qahramon ruhiyatidagi bezovtalik, yo'lsizlikni savollar doirasiga biriktirish usuli samarasini beradi. Yolg'izlikka muhtalo kishi ko'nglidagi dardni tuyishda so'zlar zamiridagi ma'no qatlamini sinchiklab kuzatishni taqozo etadi.

"Bahor qaytmaydi" qissasiga Abdulla Oripovning "Ketmoqdaman" she'ri kiritilgan. Bu Alimardon tomonidan aytilar ekan, samimiylik, soflikdan yiroqlashib, tubanlikka yaqinlashgan qahramon vaziyatini tiniqlashtiradi.

*...Yaxshi qol, ey dilbarim, dilda kadar, ketmoqdaman,
Ishq aro endi holim zeru zabar, ketmoqdaman,
Na ishonchu, na quvonchu, na ko'nguldan ochma gap,
Barchasidan ushbu kun yo'qdir samar, ketmoqdaman* [Hoshimov. 2011, 40].

Obraz mantig'iga monand satrlar ruhiy holat darajasini asta balandlab boradi. Aql yo'rig'iga bo'ysunmay, hoyu, havas, shonu shuhrat asiriga aylangan erkak nafs sirtmog'iga bo'yin egadi. Yo'l motivi o'zlikdan ayrilish, mayl, istak qurboni bo'lish, barchasidan voz kechish nuqtai nazaridan belgilanadi. Qahramon kolliziyalar qurshovida o'zga manzilni ixtiyor aylasa ham ishq, vafo bobidagi zabunligini tan oladi. "Ketmoq" so'zi zamirida xudbinlik, takabburlik illatidan haqiqat manziliga intilishga ishora beriladi.

Yuqoridagi qissalar tarkibida she'riy parcha keltirilishi muallif badiiy niyatini teranlashtirish, obraz mantig'ini asoslash, voqeelikni falsafiy, estetik jihatdan to'yintirishga imkon beradi. Nasriy matn poetikasida mumtoz yo zamonaviy she'riy lavhalar ruhiyat manzarasi, tuyg'ular oqimini jonli, ta'sirli yetkazib, ifodaviylik, tas-

viriylik, ohangdorlikni ta'minlaydi. Kuzatishlar natijasida Abdulla Qodiriy ("Obid ketmon") asarida zamonasoz she'r vaziyat talabi, Oybek ("Bolalik") qissasida Mashrab, Fuzuliy, Muqimiy, Tavallo she'rlari ehtirom maqsadida kiritilgani ma'lum bo'ladi. G'afur G'ulom ("Shum bola"), Tog'ay Murod ("Oydinda yurgan odamlar"), Murod Muhammad Do'st ("Galatepaga qaytish") asarlarida xalq qo'shiqlari, Abdulla Qahhor ("O'tmishdan ertaklar"), O'tkir Hoshimov ("Bahor qaytmaydi"), Ne'mat Aminov ("Yolg'onchi farishtalar"), Nabijon Boqiy ("Qatl-noma")lar zamondosh shoir she'rlaridan g'oyaviy, falsafiy mazmunni mustahkamlashda foydalanganlar.

Xayriddin Sulton ("Saodat sohili"), Erkin A'zam ("Otoyining tug'ilgan yili"), Isajon Sulton ("Munojot"), Shomirza Turdimov ("Mezon") qissalarida Hofiz, Rumiy, Navoiy, Bobur, Mashrab she'rlari diniy, ma'rifiy qatlamni boyitadi. Ulug'bek Hamdam "Yolg'izlik" qissasida shoirlik qobiliyatini ham yorqin namoyon etadi. Xurshid Do'stmuhammadning "Men - sensiz, sen - mensiz" qissa poetikasida mozaika usulidagi she'rlar jamlanmasi lirik pafosni quyuqlashtiradi. Mak-tub (noma)lar zamiridagi Men va Sen tilsimining asosi Cho'lpon va Pushkin izhori ishqidan oziqlanadi. Bu obrazlar tiynatidagi oshiqlikni kitobxonga anglatish maqsadida Huvaydo, Erkin Vohidov, Usmon Azim, Muhammad Yusuf, Farida Afro'z, Abduvali Qutbiddin, Zebo Mirzo kabilar she'ri hamda Aleksandr Fet (rus), Baxtiyor Vahobzoda(ozar) bayti uyg'unlashtiriladi. Muallif muhabbat, ishq qissasini sinkretik yo'nalishda tashkillashtirib, tuyg'u, kechinmani obrazli ifodalashga, so'zning metonimik, metaforik sifatini anglatishga, badiiy samaradorlikni oshirishga muvaffaq bo'ladi. Ijodkorlar mavzuga yondashish, janr xususiyatini boyitish, inson botinini ta'sirli aks ettirishda bunday poetik usuldan o'rinli foydalanadilar. Muhimi, qissalar strukturasida she'rlar turli mazmun qirralarini ochib, badiiy obraz ruhiyatini teran yoritib, yaxlit matnning uzviy qismiga aylanib, asarning estetik qimmatini boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotshunos B.Karimov: "Yozuvchining badiiy-estetik ideali, badiiy-estetik tafakkuri matnda ob'ektivlashgan harf, so'z, ibora, gaplardagi-poetik nutqdagi tafakkurga nisbatan kengdir. Badiiy asar matniga yaxlit organizm sifatida qarash va germeneytik doirani (butunning qismlarga ajrashi va qismlardan butunning yuzaga kelishini) his etish eng to'g'ri va xolis adabiy - ilmiy tafakkurga xos xususiyatdir", - deya e'tirof etadi [Karimov 2014, 45].

Qissa janri inson siyrati-yu suratini turli rakursda qamrab oladi. Qahramon tadrijini yoritishda fitratidagi fazilatu nuqsonni markazga birlashtirib boradi. Uning etik, estetik olami botindagi sirli

tebranish, betizgin tuyg'ularini qabartirib ko'rsatadi.

Asardagi mayda bob, qismlar aro uzviylikni anglash matn mohiyatiga kirib borishga turtki beradi. Strukturada ma'no-mazmun toblanishi, qat-qatligi, har zamonda yangi qatlami namoyon bo'lishi muhimdir. Tarkib (struktura) – tirik hodisa. Unda botiniy estetik quvvat mavjud. Mana shu quvvat tashqi estetik kuch – kitobxon bilan uchrashgach, asar tarkibidagi hayot o'zini namoyon eta boshlaydi. Ijodkor so'z vositasida hayot qonuniyatini badiiy aks ettirib, umum-bashariy muammolarni diniy, ma'rifiy qadriyatlar sathiga biriktiradi. Qissa poetikasida zamon hamda makon voqeligini qiyosiy yoritish, badiiy obraz psixologiyasidagi ilohiy, dunyoviy qarashlarni asoslash, ruhiyatdagi poklanish jarayonini anglatishga intilish kuchaydi. Qissa janri kompozitsiyasida obrazlar ko'p qirraligi, konflikt o'tkirligi, tasvirda ramziylik ortishi, botiniy mazmunning teranlashishi ko'zga tashlanadi. Dunyodagi hodisotlarni inson taqdiri bilan uzviylikda tasvirlash, tarixiy haqiqatni badiiy gavdalantirish, fojeiy holatlarni qiyosiy aspektda tahlil etish tamoyili ortadi.

Adabiyotlar

- Феллер, М. 1981. *Структура произведения*. Москва: Книга.
 Sultonov, X. 1983. *Bir oqshom ertagi*. Тошкент.
 Malik, T. 1989. *Alvido...bolalik*. Тошкент: Yosh gvardiya.
 A'zam, E. 2002. *Kechikayotgan odam*. Тошкент: Sharq.
 Norqobil, Q. 2004. *Kulib tur, azizim*. Тошкент: Sharq.
 Aminov, N. 1983. *Yolg'onchi farishtalar*. Тошкент: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
 Hamdam, U. 2010. *Uzoqdagi Dilnura*. Тошкент: Akademnashr.
 Hoshimov, O'. 2011. *Saylanma*. Тошкент: Sharq.
 Karimov, B. 2014. *Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur*. Тошкент.

Poetics title in a work of fiction (art)

Umida Rasulova¹

Abstract

The article discusses the importance of the title in the structure of a work of art. The title of the work emphasizes the manifestation of the author's ideological and aesthetic views. The integrity of the semantic points

¹Umida Rasulova - Doctor of science in philology (DsC) Tashkent State University of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: rasulovaumida12@gmail.com

ORCID ID: 0000-9762-4407

For citation: Rasulova Umida. 2022. Poetics title in a work of fiction (art). *Uzbekistan Language and Culture* 1(2): 92-99.

allows you to clearly express the essence, increases the aesthetic power of the work. The integrity of the semantic points allows you to clearly express the essence, increases the aesthetic power of the work. With the name of the element in nature, the simbolizm in the title increases. An artist entering into an artistic dialogue must not only convey certain information and novelty to the reader, but also encourage him to a creative approach.

The first semiotic center in the content is the title, which contains the author's idea, concept. The title is a preface to the first impression, the dialogue between the author and the reader. Assessing the essence, talent, and creative intent of artists begins at this point. Stories such as "Let's go to the mountains", "Rocks also cry", "The coast of Happiness" are strengthened by the name of the place. The image of the place not only gives aesthetic pleasure, but also points to the main event, the key related to this place.

The first sentence is the beginning of the dialogue, the unseen meeting of the character and the reader, an important sign of the compositional level. The next situation and condition is the prelude to dialogues and monologues. The subject, the first impression of the conflicts are the process of moving to the next level, the acceleration of activity. In the story, the epigraph is important to generalize the poetic content, to read the artistic intention. The author increases the ideological, emotional weight by inserting the necessary extract (such as a poem, a saying, proverb, hadith) on the subject covered. It draws attention by the fact that it has the main meaning in itself, justifies the state of the character.

Key words: *prose, title, text, content, story, novella, novel, interpretation.*

References

- Feller, M. 1981. *Struktura proizvedeniya*. Moskva: Kniga.
- Sultonov, X. 1983. *Bir oqshom ertagi*. Toshkent.
- Malik, T. 1989. *Alvido...bolalik*. Toshkent: Yosh gvardiya.
- A'zam, E. 2002. *Kechikayotgan odam*. Toshkent: Sharq.
- Norqobil, Q. 2004. *Kulib tur, azizim*. Toshkent: Sharq.
- Aminov, N. 1983. *Yolg'onchi farishtalar*. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Hamdam, U. 2010. *Uzoqdagi Dilnura*. Toshkent: Akademnashr.
- Hoshimov, O'. 2011. *Saylanma*. Toshkent: Sharq.
- Karimov, B. 2014. *Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur*. Toshkent.